

Тимчук Л.І.

д.пед.н., доцент,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи
Чернівці, Україна
l.tymchuk@chnu.edu.ua

**ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЯ ДОРΟΣЛИХ В УКРАЇНІ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

Анотація. У статті висвітлено питання професійної підготовки кадрів для освіти дорослих в Україні в кінці ХІХ-ХХ століття; розкрито еволюційні процеси в кадровому забезпеченні освіти дорослих (від усвідомлення освіти народу як особистого обов'язку інтелігенції до розвитку спеціально організованих і систематичних форм професійної підготовки працівників освіти дорослих); охарактеризовано форми підготовки кадрів для освіти дорослих, проаналізовано навчальні програми. Зроблено висновки про доцільність вивчення історичного досвіду організації і змісту підготовки фахівців для освіти дорослих як основи професійної підготовки андрагогів на сучасному етапі.

Ключові слова: історія освіти дорослих, вчитель дорослих, фахівець (інструктор) з позашкільної освіти, андрагог
Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 24

Liudmyla Tymchuk

Doctor of Science (Pedagogic), Associate Professor,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Chernivtsi, Ukraine
l.tymchuk@chnu.edu.ua

**THE TRAINING OF TEACHERS OF ADULTS IN UKRAINE
(END OF XIX - BEGINNING OF XX CENTURY)**

Abstract. The article highlights the state of staffing adult education in Ukraine at the end of the nineteenth and twentieth centuries. Based on primary sources traced the evolutionary processes in the staffing of adult education from the realization of enlightenment of the masses as a personal duty of intellectuals to the development of specially organized and systematic training of educators of adults. Disclosed personal contribution of K. Alchevska in the training of teachers for educational institutions for adults. The attention is focused on the development of a systematic form of training for adult education - special courses, departments and faculties at universities. The curricula and programs are analysed. Found out a tendency to professionalize the content of the training of specialists in adult education, the dominance of professionally oriented disciplines applied areas, mandatory subjects of art and creative direction, the presence of psycho-pedagogical and social science component. Drawn conclusion about expedience of study of experience of organization and maintenance of preparation of specialists for education of adults on the border of XIX-XX of

centuries as historical soil of professional preparation of teachers of adults on the modern stage.

Keywords: the history of adult education, the teacher of adults, a specialist (instructor) is on out-of-school education

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 24

Вступ. Історія кожного народу багата на яскраві приклади сильних особистостей, які взяли на себе місію «ведення дорослого» й цим зробили визначальний внесок у просвіту й духовний розвиток народу, забезпечення його суспільного добробуту. Досягненням людської цивілізації стали феномени Ісуса Христа, Піфагора, Сократа, Платона, пророків і проповідників, великих філософів, політичних діячів, літераторів, науковців, які захоплювали величезні маси силою свого розуму, духу, емоцій. Для своїх безпосередніх учнів, соратників, послідовників вони були справжніми Вчителями.

Наявність кваліфікованих фахівців на будь-якому етапі історичного розвитку виступала неодмінною умовою реалізації освітніх програм, а особливо для дорослих. Якщо для дитячої освіти впродовж століть сформувалися певні традиції професійної підготовки кадрів, то в галузі навчання дорослих це питання не порушувалося до кінця XIX століття.

Аналіз досліджень та постановка завдання. Результати історико-педагогічних пошуків сучасних українських учених (Л. Березівська, Л. Вовк, І. Воробець, Н. Коляда, О. Мартіросян, З. Нагачевська, Л. Сігаєва, Н. Побірченко, Н.Чепурна, С. Черкасова, М. Шепель, Л. Шинкаренко та ін.) доводять, що в другій половині XIX – на початку XX століття освіта дорослих стала невід’ємною складовою соціокультурного поступу українців, сферою суспільно-політичного, економічного й духовного життя. У контексті бурхливих змін у суспільно-політичній та соціально-економічній сфері, що відбувалися у 50-60-х роках XIX століття на всіх українських територіях, масштабних темпів розвитку набули різні організаційні форми освіти дорослих (за тодішньою термінологією - позашкільної освіти). Серед таких хронологічно першими стали недільні школи, народні читання, бібліотеки, вечірні та повторні школи, народні університети. На західноукраїнських територіях, крім названих, поширеними були читальні, курси для анальфabetів (неписьменних і малограмотних), науково-популярні лекції для народу, ремісничі курси.

Важливою умовою їх діяльності була наявність кваліфікованих працівників. Вочевидь, спеціально підготовлених фахівців для роботи з дорослими не було. Позаяк, як підтверджують численні матеріали джерельної бази, вже в той період були закладені основи діяльності, що сучасною термінологією позначається як андрагогічна. Висвітлення стану кадрового забезпечення освіти дорослих в Україні на рубежі XIX-XX століття і є метою даної публікації.

Результати дослідження. Історико-педагогічні дослідження Л. Березівської, Л. Вовк, Н. Коляди, Н. Побірченко та ін. підтверджують, що в другій половині XIX – на початку XX століття обов’язок і відповідальність за освіту широких верств населення взяла на себе українська інтелігенція, яка згуртувалася навколо громадських і культурно-освітніх організацій, товариств, комітетів, комісій. Своім завданням прогресивна громадськість визначала «створення людини нового типу», а головним засобом досягнення цього вважала освіту. Саме на освічених людей покладалася

надія у вирішенні нагромаджених проблем в економічній, соціальній, сімейно-побутовій сферах. Зокрема, К.Ушинський, виступаючи перед вихованками Смольного інституту з приводу оголошення Маніфесту про звільнення селян, наголосив, що їхній обов'язок - «сплатити хоча б мізерну частину боргу народу» в ролі просвітительок [Щепкина 2005].

Учителями дорослих працювали, як правило, студенти, вчителі, прогресивне чиновництво та творча інтелігенція. Одне з провідних місць у справі освіти широких верств населення зайняла педагогічна інтелігенція, яка спрямувала свої зусилля на демократизацію народної освіти. Багато українських вчителів усвідомлювали соціальну значущість своєї праці й робили значний внесок у розвиток освіти, науки, культури, громадської думки в Україні. Вчителювання розумілося як форма громадського служіння своєму народові. Випускники семінарій, гімназій, курсів самовіддано прагнули вчителювати «в глушині, в селі», «у пролетарському середовищі», «у народній школі», «в школі й поза школою», присвячуючи власний вільний час (вечори, свята, вихідні) просвітницькій, а отже, безкоштовній роботі в недільних чи вечірніх школах, читальнях, курсах тощо.

Професійна діяльність учителів не обмежувалася школою, а передбачала просвіту й духовний розвиток широких народних мас. Компетенції народного вчителя виходили за межі виховання підростаючого покоління й передачі знань. Стосовно дорослого населення вчитель здійснював просвітницьку, проповідницьку діяльність, у широкому значенні спрямовану на піднесення соціально-економічного, політичного та культурно-духовного розвитку населення, формування національної свідомості, активної громадської позиції тощо. Поняття «вчитель» на рубежі XIX-XX ст. сприймалося як співзвучне до поняття «просвітитель», що означало - пропагандист прогресивних ідей, знань, культури й т. ін. [Словник 1980]. У вузькому значенні просвітництво передбачало поширення серед «темних» народних мас грамотності, яка забезпечить здатність до прочитання, сприймання і розуміння необхідного обсягу соціокультурної інформації.

Українська історія зберігає чимало імен просвітителів, які ініціювали відкриття закладів освіти дорослих у селах і містах, запроваджували ефективні організаційні форми, працювали над розробкою і удосконаленням їх змістового й навчально-методичного забезпечення. Б.Грінченка, С.Васильченка, М.Коцюбинського, М.Корфа, Т.Лубенця та багатьох інших можна назвати народними вчителями, для яких робота в школі й поза школою була сенсом життя, засобом вираження життєвої і професійної позиції і переконань.

До таких належала й Х.Алчевська, яка все своє життя віддала справі просвіти народу. Приватна недільна школа, організована Х.Алчевською у Харкові (1862), не тільки сприяла поширенню грамотності й підвищенню культурно-освітнього рівня народу, але й завоювала репутацію методичного центру з питань навчання дорослих, осередку формування педагогічної майстерності освітньої роботи з дорослими, взірцевої школи з підготовки народних просвітителів.

До Х.Алчевської приїздили педагоги з України, Кавказу, Росії вчитися, як зорганізувати школи такого типу й вести в них заняття. Такі відомі педагоги, як М.Корф, С.Миропольський, Я.Абрамов, В.Євтушевський, Д.Семенов та багато інших неодноразово відвідували Харківську приватну жіночу недільну школу, високо оцінювали її діяльність, підтримували з нею

стосунки й допомагали в роботі. Як наголошує Я.Абрамов, «нічого подібного не було на початку 70-х років» [Абрамов 1897, с. 3]. Протоколи педагогічних зборів свідчать про велику організаційну роботу, яка проводилася у школі з перших років її офіційної діяльності.

Навколо Х.Алчевської утворився колектив учителів-ентузіастів, про який С.Миропольський писав: це не тільки «живий, колективний педагогічний організм, але й дружна сім'я, з'єднана спільністю праці, інтересу й особистісних симпатій...» [Миропольський 1892, с. 24]. Дуже важливим на той час було те, що вчителі працювали в школі безкоштовно. Це були жінки різної педагогічної підготовки та соціальної належності. За освітою вони розподілялися на такі групи: гімназійної освіти - 49; домашньої освіти - 34; інституток - 11; пенсіонерок - 8 і 7 з духовного жіночого училища; їх вік здебільшого становив від 16 до 30 років; невелика частина була від 30 до 50 років [Миропольський 1892, с. 27]. Одні з них працювали на постійній основі, тобто приходили до школи щонеділі, але були й так звані «запасні», які замінювали відсутніх постійних учителів, допомагали при видачі книжок з бібліотеки, відвідували репетиції шкільного хору [Абрамов 1897, с. 45].

За п'ятдесят років педагогічної діяльності Христини Данилівни в її школі викладало близько тисячі педагогів, зокрема О.Калмикова, Л.Хавкіна, М.Салтикова, Є.Чирікова, Л.Загурська, Т.Єльшина та ін. [Христина Данилівна 1912, с. 16].

Одним із нововведень у Харківській недільній школі було проведення педагогічних зборів, яким відводилася велика роль в організації навчально-виховної роботи в недільних школах. Необхідно відзначити, що на той час тема шкільних зборів у недільних школах була дуже актуальною і обговорювалася на сторінках педагогічних журналів. Наприклад, П.Казанцев помістив статтю в журналі «Русская школа», у якій розглядав проблеми організації зборів і відвідуваність їх учителями [Казанцев 1902]. Головна ідея статті полягала в тому, що шкільні збори необхідні вчителям для обміну досвідом, колективного вирішення проблем, що виникають у ході навчального процесу. Автор підкреслював, що хоча недільні школи працювали за програмою початкових шкіл, але в жодному разі до них не прирівнювалися і були чимсь відмінним; це школи, «які шукали свої шляхи для кращого виконання освітньої мети» [Казанцев 1902, с. 53].

Сама Х.Алчевська вважала педагогічні збори особливо корисними для молодих учительок, які нещодавно прибули до школи, тому що ніде не вчили тому, як викладати в недільних школах. Збори відбувалися щопонеділка; на них обговорювалося те, що було зроблено за минулий тиждень. Зазвичай на зборах зачитувалися оголошення стосовно школи, обговорювалося листування з іншими недільними школами, зачитувалися статті з журналів і газет з питань народної освіти; учительки обмінювалися досвідом і розглядали різноманітні педагогічні проблеми. Із протоколів педагогічних зборів з'ясовано, які організаційні питання обговорювалися в різний час, зокрема: складання детальних навчальних планів для всіх класів; необхідність власних програм для правильної організації навчальних занять по групах; забезпечення учнів навчальними посібниками; кількість перерв між уроками; допомога у викладанні старшим ученицям недільної школи; дисципліна під час класних занять; тісний взаємозв'язок усіх навчальних предметів; використання системи класного викладання в школі; засоби надання виховного характеру навчанню в недільній школі; літні

заняття у школі; прийом учениць у літній період; кількість навчальних годин у літній час; випробування (у вигляді пробних уроків) нових учителів; вплив місцевих умов на організацію школи; організація підготовчого класу при школі; оцінювання пробних уроків учительок; позакласні заняття учнів; проблема відстаючих учениць; свята та відвідування учнів вдома [Миропольский 1892, с.36-37]. На регулярних засіданнях педагогічного колективу школи також розглядалися питання про необхідність і шляхи вшанування пам'яті письменників і видатних людей; обговорювалася інформація про учительські з'їзди, які влаштовувалися у різних містах Російської імперії і на порядок денних яких виносилися питання позашкільної освіти [Миропольский 1892, с. 36-37].

Традиційними були й так звані гурткові зібрання – засідання вчительок паралельних груп (за галуззю знання) для обговорення питань, які стосувалися тільки організації навчального процесу (на зразок нинішніх циклових методичних комісій). На таких зібраннях всебічно, ґрунтовно й детально розглядалися різні питання предметних методик, способи викладання кожного предмета тощо. Особливо корисними зібрання були для молодих учительок. Вони могли консультуватися з більш досвідченими колегами щодо ведення звітних зошитів, обговорювати труднощі, які виникали в процесі викладання. На гурткових зібраннях також висувалися питання для обговорення на загальних педагогічних зборах [Алчевская 1902, с. 253].

Аналіз роботи педагогічних та гурткових зборів Харківської приватної жіночої недільної школи спонукає до висновку щодо їх подібності до сучасних методичних об'єднань учителів. Вони були цінними для підвищення професійної майстерності вчительок, оскільки надавали можливість обмінюватися досвідом ведення навчально-виховної роботи. Крім цього, в процесі обговорення питань викладання окремих предметів народжувалися нові методи навчальної роботи.

Педагогічний колектив недільної школи Х.Алчевської розробив принципи комплектування груп, навчальні програми та методичні вказівки до них («Програми з усіх предметів навчання у недільній школі для дорослих і малолітніх учнів»), підготував підручники для недільних шкіл («Книга дорослих» і «Що читати народові?»). Завдяки регулярним педагогічним зібранням вчителі школи завжди були в курсі основних тенденцій у педагогічній науці та громадських подій. Заслуховувалися реферати, доповіді, дотичні до проблем філософії, психології, історії, літератури, мистецтва та ін.

Важливе значення у роботі вчителя дорослих Х.Алчевська надавала запровадженням нею ж педагогічним щоденникам, розглядаючи їх як засіб для обміну педагогічним досвідом. У щоденних записах учителі аналізували та оцінювали власну роботу, настрої, досвід навчання й викладання. За словами Х.Алчевської, завдяки веденню щоденника створювалися умови для порівняльного аналізу й оцінки викладацької діяльності всіх педагогів: те, що залишилося поза увагою однієї вчительки, доповнить інша, а загалом усе це сприяє всебічному поліпшенню справи. «Довіряючи педагогічному щоденнику свої промахи й успіхи, свої погляди і міркування, спостереження і висновки, - писала Христина Данилівна, - вчителька звекає ставитись до справи розумно, критично; вона завжди тоді матиме під рукою матеріал, який дасть можливість порівняти минуле з сучасним, відчутно перевірити рух вперед – як власний, так і стосовно до своєї справи. Щоденник повинен

допомагати з'ясувати ставлення вчителів до школи, до учениць, нарешті, він допоможе виявити характер, здібності, індивідуальні якості кожної учениці. Педагогічний щоденник має величезне значення, у виховному відношенні, як для самої вчительки, так і для розвитку школи. Такий щоденник допоможе й сторонньому спостерігачеві прослідкувати поступове зростання школи, її розвиток; з'ясувати ті сили, якими вона міцніла, те життя, яким вона жила» [Миропольский 1877, с. 382].

Питання ведення вчителями щоденників неодноразово обговорювалося на педагогічних зібраннях школи. Підкреслюючи їх користь у справі вивчення й узагальнення досвіду роботи вчителів та удосконаленні їх педагогічної майстерності, збори намагалися визначити форму, призначення щоденників, обов'язковість ведення їх тощо. За оцінкою самих педагогів-практиків школи, регулярне читання та обговорення педагогічних щоденників на засіданнях колективу безпосередньо впливало на підвищення професійного рівня вчителів та служило їх самоосвіті [Мухін 1979, с. 96].

Треба зазначити, що питанню безперервної самоосвіти вчителів своєї школи Х.Алчевська відводила серйозну увагу. З цією метою, поряд з бібліотекою для учнів, у школі з перших днів її існування ретельно комплектувалася бібліотека для учителів. Так, ще у 1872 р. на педагогічних зборах було вирішено стежити за новими виданнями з того чи іншого навчального предмета, за матеріалами з педагогіки в періодиці й систематично інформувати колектив про новинки, комплектувати на основі зібраної інформації бібліотеку для вчителів [Мухін 1979, с. 95].

При школі також було створено унікальний музей наочних посібників (таблиць, картин, альбомів, приладів, історичних та географічних карт, манекенів, чучел тощо). Це був єдиний у своєму роді педагогічний музей, якого не мала жодна початкова школа Російської імперії [Христина Даниловна 1912, с. 19]. У 1896 р. музей налічував вже понад 434 експонатів, причому під деякими номерами значилися цілі колекції наочних посібників, а вартість окремих із них сягала багатьох тисяч карбованців. До музейних експонатів входили посібники, що були спеціально виготовлені для цього музею.

Самоосвіта вчительок Харківської жіночої недільної школи, за свідченнями очевидця й літописця її діяльності С.Миропольського, давала блискучі результати. Завдяки цьому в колективі відчувалась не лише гаряча відданість справі, але й правильне, глибоке розуміння її, рідкісний педагогічний такт учительок, вміння ставити складні педагогічні питання і вирішувати їх практично – просто й доцільно [Миропольский 1877, с. 402].

За ініціативою Х. Алчевської у журналі «Русская школа» була започаткована рубрика «Хроніка недільних шкіл», матеріали якої вона сама редагувала. В рубриці опубліковано понад 180 матеріалів, присвячених питанням становлення й розвитку справи освіти дорослих, обміну досвідом, популяризації ефективних форм і методів навчання, програм викладання.

Організувавши роботу з періодичними виданнями, Х. Алчевська власноручно вела широку кореспонденцію, відповідала на різноманітні запитання про роботу школи, розсилала різні методичні матеріали на допомогу тим, хто мав намір організувати недільну школу. Поступово в неї склався цілий комплект матеріалів: інструкції про порядок клопотання за дозвіл на відкриття школи, про внутрішню організацію роботи школи, кошториси на її утримання, програми, форми звітів, зразки ведення

журналів для запису учнів і ходу викладання, іноді цілі бібліотеки. Такі комплекти матеріалів Х. Алчевська розсилала в усі кінці Росії, супроводжуючи їх своїми порадами та методичними настановами. Саме тому школу Х. Алчевської згодом стали вважати методичним центром для всіх недільних шкіл Російської імперії [Фридьєва 1963, с. 28].

Про Х. Алчевську її сучасники справедливо відзначали, що це була «людина, яка ... працю задля просвіти народу зробила девізом свого життя і залишилася вірною тому девізові» [Сумцов 1888, с. 6]. Не маючи спеціальної педагогічної освіти, Х. Алчевська, як і багато її сучасників, фактично займалася практичною андрагогічною діяльністю, в контексті якої зароджувалися традиції підготовки фахівців для роботи з дорослими, формувалася прообраз системи методичної роботи. Однак, окремо питання фахової підготовки вчителів для освіти дорослих Х. Алчевською не ставилося.

Варто зазначити, що на кінець XIX ст. невирішеною й гострою залишалася проблема підготовки вчителя взагалі, вчителя для народної школи, а не те, щоб спеціально для освіти дорослих. З історії відомо, що важлива участь у цій справі належить земствам, які ініціювали й взяли на себе організаційні заходи й фінансові витрати, пов'язані з влаштуванням педагогічних курсів, організацією учительських з'їздів, конференцій, відкриттям учительських семінарій (державі ж не брала участі в створенні таких навчальних закладів). Зокрема, перші вчительські курси організував у 1867 р. в Олександрівському повіті Катеринославської губернії М. Корф.

У широкому спектрі питань, які стосувалися професійної діяльності вчителів земських шкіл, значне місце відводилося проблемам освітньої роботи з дорослим населенням - організації недільних шкіл, народних читань, науково-популярних лекцій, бібліотек, культурно-просвітницьких заходів. Наприклад, такі питання були включені в програму педагогічних курсів, організованих у 1894 р. Чернігові під керівництвом відомого педагога Д. Тихомирова [Педагогические 1895].

Тобто, реалізуючи заходи з професійної підготовки педагогічних кадрів, земства водночас робили деякі спроби підготовки працівників для освіти дорослих.

Земський учитель, крім своїх безпосередніх обов'язків, виконував роль агітатора й просвітителя, функції шкільного бібліотекаря, керівника повторювальних і вечірніх занять, поширювача сільськогосподарських знань (влаштування розсадників при школі, розповсюдження насіння, саджанців дерев). Так, розглядаючи вчителів як потенційних агітаторів для поширення сільськогосподарських знань серед населення, починаючи з 1893 р. Чернігівське земство стало щорічно відряджати народних учителів на сільськогосподарські курси із садівництва, городництва, шовківництва, пасічництва, землеробства, які організовувалися при сільськогосподарських училищах. Кожному педагогу губернське земство видавало грошову допомогу [Олійник 2008, с. 156].

Заняття з дорослими зазвичай проводили штатні вчителі земських шкіл. Однак тут виникали проблеми. Зокрема, Є. Шульга у статті «До питання про розширення і піднесення народної освіти» зазначав, що надзвичайна втомлюваність учителів шкільними заняттями не дозволяла їм з повною віддачею проводити заняття у недільних та вечірніх класах, що успіху в цій справі можна досягти за умови призначення окремої особи для проведення вищезазначених занять. З архівних джерел відомо, що восени

1903 р. Городнянське земство Чернігівської губернії запросило на роботу спеціального вчителя для проведення вечірніх занять для випускників Тупичевської і Велико-Лиственської школи [Шульга 1903, с. 89]. Але, на жаль, цей досвід не набув поширення.

Однак земства не полишали спроб організувати спеціальну підготовку діячів для освітньої роботи з дорослими. З їх ініціативи та старань на початку ХХ ст. було організовано низку короткотривалих курсів власне для діячів позашкільної освіти. Зазвичай курси тривали від двох тижнів до одного місяця. Їх програма включала як традиційні для змісту підготовки вчительських кадрів педагогічні дисципліни й предмети соціально-гуманітарного та природничого циклу, так і спеціальні предмети, які розкривали сутність і принципи організації позашкільної освіти, загальні й прикладні засади влаштування народних читань, організації шкіл для дорослих, музеїв, виставок тощо. Вагома увага на таких курсах приділялася різним питанням бібліотекознавства.

Кожне земство, в залежності від реальних потреб і можливостей регіону, по-різному конструювало зміст курсів з позашкільної освіти, перелік навчальних предметів та розподіл часу між ними. Як вдалий приклад, Є.Мединський оцінив програму двотижневих курсів із позашкільної освіти, в якій замість багатьох предметів, з виділенням на кожен по 6-8 годин, у програму курсу були включені тільки два предмети: 1) народні читання, лекції і виставки – 45 годин і 2) школи й курси для дорослих – 45 годин. При такій організації курсів, зазначив Є.Мединський, слухачі отримують не уривчасті уявлення про багато що, але практичне вміння працювати за цими двома видами позашкільної освіти [Мединский 1925, с. 84]. За такою програмою були організовані курси вперше Тверським губернським земством у 1917 р. й набули поширення в інших містах Російської імперії.

За активної участі С.Сірополка на початку 1915 р. в Москві було створено Товариство з підготовки фахівців земської та міської служби, головним напрямом діяльності якого стала організація постійних однорічних курсів з народної освіти, що мали на меті теоретичну та практичну підготовку фахівців у галузі народної освіти для роботи в земствах і містах. Секретарем комітету, який здійснював керівництво роботою товариства, обрано С. Сірополка. Він брав активну участь у розробці навчального плану для підготовки фахівців у галузі народної освіти, до якого зокрема увійшов один із найбільших за кількістю годин курс «Позашкільна освіта», другим, за кількістю годин був курс «Новітні течії у початковому навчанні та огляд підручників і навчальних посібників», а також виокремлено курс «Дитяча література й організація шкільних бібліотек» [Сірополко 1916, с. 246-247]. Отже, навчальним планом передбачалося вивчення основних наукових засад позашкільної освіти, до складу якої входила і бібліотечна справа; крім того організації шкільних бібліотек надавалося важливе значення як осередкам, що сприяли поширенню знань серед підростаючого покоління. Включення цих курсів до навчального плану Товариства по підготовці фахівців земської та міської служби свідчило про наміри підготовки працівників позашкільної освіти з поглибленим вивченням бібліотекознавства.

Визнаючи важливу роль земств у кадровому забезпеченні освіти дорослих, все ж варто зазначити, що вищезазначені заходи не були систематичними.

На необхідності планомірної підготовки працівників для освіти

дорослих (позашкільної освіти) наголошував ще в грудні 1913 р. Є.Мединський на Всеросійському з'їзді з народної освіти. У прочитаній доповіді вчений проаналізував роль короткотривалих курсів з підготовки працівників для позашкільної освіти й запропонував створити спеціальні науково-навчальні заклади [Мединский 1925, с. 83]. Однак, тоді думка про такий заклад не знайшла прихильників: з'їзд обмежився лише побажаннями влаштування короткотривалих курсів і включення у програми педагогічних навчальних закладів курсу позашкільної освіти й бібліотекознавства [Мединский 1925, с. 84].

Однією із перших спроб спеціально організованої й планомірної підготовки діячів позашкільної освіти стала діяльність Московського міського народного університету імені А.Шанявського, заснованого в 1908 р. За оцінкою сучасного російського дослідника В.Дулікова, унікальність цього закладу полягала не настільки в тому, що це був взірцевий заклад системи позашкільної освіти, але й у тому, що «стояв у витоків професійної підготовки кадрів для закладів цієї системи» [Дуликов 2012, с. 104].

Починаючи з 1911/12 н.р. при університеті відкрилися спеціальні курси, як зазначається в офіційному документі – з питань, що висувуються самим життям для підготовки практичних працівників у різних сферах суспільної діяльності й для подальшого наукового розвитку осіб, які вже займаються в цій сфері діяльності, з якої влаштовуються курси [Отчет 1916]. Тобто йдеться про підготовку та перепідготовку кадрів у різних сферах суспільного життя тодішньої Росії.

У 1913/14 н.р. при університеті імені А.Шанявського були відкриті курси з бібліотечної справи. У 1914/15 н.р. – низка педагогічних курсів, серед яких і курси з позашкільної освіти та виховання. На думку організаторів, курси давали можливість стати на шлях педагогічної праці особам, які не займалися цим раніше, а також поповнювати й розширювати свої знання тим, хто вже працював на педагогічній ниві [Отчет 1916, с. 119].

Серед викладачів курсів з позашкільної освіти - відомі спеціалісти в галузі шкільної і позашкільної освіти: А.Зеленко (читав лекції про плани та архітектуру народних будинків, вів бесіди про позашкільну роботу американських університетів і позашкільну освіту серед чорношкірих американців); С.Сірополко (знайомив із організаційними засадами книжкових складів і способами постачання різними посібниками з позашкільної освіти); В.Поленов (вів бесіди на тему «Декорації в народному театрі») та ін. Деякі з викладачів, які працювали на курсах, були безпосередньо знайомі із зарубіжним досвідом (Л. Хавкіна - з організацією бібліотечної справи, А. Зеленко - з позашкільною освітою, як дорослих, так і дітей).

Опрацьовані нами матеріали першоджерел дають уявлення про характер організації навчального процесу на курсах, як за змістом, так і за методикою. Зокрема, аналіз програми курсів з позашкільної освіти дорослого населення на 1915/16 н.р. засвідчує стрункність її побудови, конкретність і логічність пропонованого змісту навчання. 90-годинна програма короткострокових курсів включала такі теми: 1) «Історія, сутність і завдання позашкільної освіти» (16 год.); 2) «Організація позашкільної освіти та участь у ній держави, органів самоврядування, урядових організацій, кооперативів та місцевого населення» (6 год.); 3) «Історія, завдання, організація та фінансування народних будинків» (10 год.); 4)

«Вечірні та недільні класи для дорослих» (6 год.); 5) «Освітнє читання, лекції та курси» (14 год.); 6) «Бібліотеки-читальні» (8 год.); 7) «Книжкові склади і постачання різними посібниками з позашкільної освіти» (4 год.); 8) «Музеї, виставки та екскурсії» (8 год.); 9) «Народний театр» (6 год.); 10) «Музична освіта учнів» (4 год.); 11) «Освітній кінематограф» (4 год.); 12) «Плани та архітектура народних будинків» (2 год.); 13) «Організація сільських театрів, гуртка і його трупи» (2 год.) [Отчет 1916].

Цікавою була й методика організації та проведення навчальних занять на курсах із позашкільної освіти. Широко застосовувалися активні методи навчання, серед яких - повідомлення слухачів курсів про позашкільну роботу на місцях, які викликали жвавий обмін думок, що й не було дивним, адже контингент слухачів (462 осіб) - це люди різного віку з різних місцевостей і різної підготовки: 37,6% з них мали середню освіту; 31,2% - спеціальну педагогічну, 11,3% - вищу; 59,5% працювали вчителями початкових училищ, 8,8% - середніх навчальних закладів, 5,2% - завідувачами й службовцями у відділах шкільної та позашкільної освіти в земствах. За віком це були відносно молоді люди: 26,6% - від 25 до 30 років, 18,9% - від 30 до 35, 11% - від 35 до 40 років, тобто більше половини слухачів були молодші сорока років [Отчет 1916, с. 131].

Активно використовувалися і технічні засоби на курсах. Так, Б.Кащенко в ході бесіди проводив двогодинний кінематографічний сеанс шкільного типу на тему «Освітній кінематограф». Бесіди про алкоголізм доктора Н.Флерова ілюструвалися «чарівним ліхтарем» (діаскопом) і кінематографом.

Максимальне наближення навчального процесу до життя виражалося в тому, що частина навчальних занять на курсах проводилася безпосередньо в установах та організаціях позашкільної освіти [Отчет 1916, с. 132].

Наявні матеріали дають певне уявлення про рівень організації навчального процесу на курсах. Його можна оцінити як високий. Можна також припустити, що з часом ці курси переросли б у спеціальну освіту на рівні середньої та вищої. Власне, так і передбачалося самими організаторами курсів. У проспекті університету імені А.Шанявського на 1918/19 н.р. повідомлялося, що університет планує відкрити з осені 1918 р. Інститут народної освіти, який готував би працівників у галузі шкільної та позашкільної роботи (трирічні курси), поширював б ідеї культурно-просвітницької роботи, займався б науковою розробкою як загальних питань народної освіти, так і спеціальних [Московский 1918].

Але планам організаторів курсів не судилося здійснитися повною мірою. Інститут народної освіти відкрити встигли. Але в кінці 1918 р. почалася процедура закриття самого університету імені А.Шанявського. Його академічне відділення в 1919 р. влилося до складу Московського державного університету, а науково-популярне - в наступному, 1920 р., об'єдналося з робітничим факультетом Комуністичного університету імені Я.Свердлова.

Напрацьований на спеціальних курсах університету імені А.Шанявського досвід широко використовувався у діяльності інших навчальних закладів, які спеціалізувалися на підготовці педагогічних кадрів, працівників для бібліотечної галузі, культурно-просвітницької роботи.

Багаті традиції організації позашкільної освіти та підготовки працівників для галузі були сформовані й у Петербурзькій Педагогічній академії. Тут у 1912/13 і 1913/14 навчальних роках Є.Мединським вперше у вітчизняній історії був прочитаний курс з позашкільної освіти [Мединский 1925, с. 83].

Пізніше, 20 грудня 1918 р. у Петрограді (так вже тоді називався Петербург) було створено інститут позашкільної освіти [Мединский 1925, с. 84]. Спочатку Петроградський інститут позашкільної освіти представляв собою курси тривалістю в декілька місяців. З часом він розвився у вищий педагогічний навчальний заклад із трирічним терміном навчання. Першим директором Інституту (1918-1924 гг.) став В. Зеленко, вчений-педагог, член колегії Позашкільного відділу Комісаріату народної освіти. Перші студенти Інституту готувалися стати спеціалістами бібліотечної і театральної справи, музичної освіти, завідувачами культурно-просвітницькими відділами, організаторами музеїв і виставок [Мединский 1925, с. 84].

З організацією інститутів народної освіти в багатьох із них були організовані позашкільні відділи (факультети). Аналогічні відділи запропоновані в 1923 р. і в педагогічних технікумах [Мединский 1925, с. 84]. Так, у 1916 р. позашкільний факультет був утворений на базі вечірніх курсів з позашкільної освіти в Київському Фребелівському педагогічному інституті. Протягом 1916-1919 рр. при інституті функціонували однорічні курси з позашкільної освіти для осіб обох статей. У 1916 р. навчальний план курсів включав такі теоретичні дисципліни: «Історія і сучасний стан позашкільної освіти в Росії та закордоном», «Організація позашкільної освіти, її юридичні та громадські умови (законодавство у позашкільній справі)», «Позашкільна освіта в Південно-Західному краї», «Теорія і практика екскурсій (історичних, природничо-наукових та географічних)», «Музейна справа», «Народні будинки», «Народний театр», «Музичні навчальні заклади для народу», «Бібліотекознавство», «Народна література та народні читання», «Дитяча література», «Вечірні та недільні класи для дорослих», «Географія Південно-Західного краю», «Дошкільна справа», «Питання позашкільної релігійної освіти», «Фізичний розвиток дітей поза школою», «Народ в зображенні художньої літератури», «Астрономічні читання», «Медичні читання», «Ознайомлення з оптичними приладами для читання» [О Фребелевском 1916, арк. 29-44]. У 1919 р. навчальна програма курсів складалася з двох відділів: загальноосвітнього («Вступ до філософії», «Педагогічна психологія», «Загальне вчення про державу», «Батьківщинознавство», «Біологія», «Статистика», «Кооперація» і т.д.) та спеціального («Теорія та практика позашкільної освіти», «Курси для дорослих», «Народні університети», «Народні будинки», «Народний театр», «Бібліотекознавство», «Народна література», «Народне мистецтво», «Музикознавство», «Виставки» та ін.) [Киевский 1919, с. 2].

Як свідчить перелік дисциплін, навчальний план однорічних курсів з позашкільного виховання містив систему навчальних предметів, які, крім предметів загальноосвітньої підготовки, охоплювали широкий спектр питань організації освіти дорослих: музейна справа, бібліотекознавство, екскурсійна справа, мистецтво (театр, музика, художня література).

Варто зазначити, що викладання однієї із основних дисциплін навчального плану підготовки фахівців з позашкільної освіти «Історія та сучасний стан позашкільної освіти в Росії та в інших країнах» забезпечувала С.Русова. За матеріалами лекцій у 1918 р. вийшла друком її книга

«Позашкільна освіта» (1918). Значна увага С.Русовою приділялася вивченню історії (процесу становлення первісних форм, засобів) позашкільної освіти як на Україні, так і за кордоном. Автор виокремлювала та всебічно розглядала такі основні форми позашкільної освіти, як: організація народних читань, функціонування вечірніх шкіл та курсів, відкриття музеїв і народних будинків, організація та проведення екскурсій і народних свят. Наголошувалося на важливості естетичного виховання засобами музики, співу, театру (академічного та народного), образотворчого мистецтва (пересувні виставки, показ колекцій картин відомих художників, приватних колекцій тощо) [Русова 1917].

Така постановка справи дає підстави до висновків щодо налагодження систематичної й ґрунтовної роботи в галузі фахової підготовки фахівців для освіти дорослих. У 1916-1919 рр. курси інструкторів позашкільної освіти набули особливого розвитку. За свідченнями Є.Мединського, рідко в якому місті не було організованого одного, а то й кількох курсів для діячів народної освіти.

Важливу роль у підготовці діячів позашкільної освіти також відіграли українські вільні університети - Київський український державний університет, Кам'янець-Подільський український університет, Полтавський історико-філологічний факультет Харківського університету та інші, які використовували в своїй роботі кращі західноєвропейські, світові та вітчизняні концепції підготовки майбутнього вчителя. Зокрема, про підготовку інструкторів з позашкільної освіти в Кам'янець-Подільському університеті йдеться у доповіді Подільської губернської народної управи черговому зібранню губернської народної ради в квітні 1918 р. [Доклади 1918, с. 74-75].

Аналогічна підготовка здійснювалася у Полтавському українському університеті. Тут була розроблена спеціальна програма одно-дворічних курсів для осіб, які бажали отримати спеціальність інструктора з позашкільної освіти. Автором програми був видатний історик, педагог, етнограф М. Рудинський, який відстоював думку, що інструктори із позашкільної освіти теж повинні пройти серйозну педагогічну підготовку при університеті. Для цього була розроблена навчальна програма й складений кошторис таких курсів, що давали особам право бути на посадах інструкторів із позашкільної освіти Народних Рад Полтавщини.

Програма однорічних курсів включала такі навчальні дисципліни: «Принципи організації, методи й форми позашкільної освіти», «Історія основ позашкільної освіти на Заході, в Росії та Україні», «Роль земства й кооперації у справі позашкільної освіти», «Школа для дорослих (теорія і практика)», «Бібліотекознавство (теорія і практика)», «Народний театр (теорія і практика)», «Музейна справа (краєзнавство)», «Екскурсії (теорія)», «Кінематограф і червоний ліхтар», «Співи та музика (теорія і практика)», «Психологія», «Гігієна» [Рудинський 1918, с. 33].

Аналіз програми М.Рудинського та її зіставлення з вищеназваними виявляє тенденцію професіоналізації змісту підготовки фахівців освіти дорослих, домінування професійно-орієнтованих дисциплін прикладного спрямування, обов'язковість предметів мистецько-творчого спрямування та поступове розширення психолого-педагогічної та суспільствознавчої складової. Очевидно, що теоретична складова професійно-педагогічної підготовки фахівців освіти дорослих зумовлювалась потребами практики й будувалась з урахуванням тенденцій та напрямів розвитку тогочасної науки.

Професійна підготовка кадрів для освіти дорослих набувала ознак цілеспрямованості й систематичності за рівнем організації й фундаментальності за змістом навчання.

Висновки. Розуміння необхідності забезпечення освіти дорослих підготовленими фахівцями й реалізація на практиці програм спеціально організованої підготовки таких кадрів оцінюємо як важливий крок у розвитку освіти дорослих наприкінці XIX – на початку XX століття й розглядаємо як історичне підґрунтя підготовки андрагогів на сучасному етапі.

Література:

- Абрамов, Я. (1897). *Частная женская воскресная школа в Харькове и воскресные школы вообще*. СПб.: Общ. печатного дела „Издатель”, 123 с.
- Алчевская, Х. Д. (1902). Хроника воскресных школ. *Русская школа*, № 3, с. 251-259.
- Білодіда, І. К. (1970-1980). *Словник української мови: в 11 тт.* / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, Т. 7, с. 277.
- Доклади Подільської губерніяльної народної управи сьомому черговому зібранню губерніяльної народної ради*. Сесія з 22–27 квітня 1918 р. – Кам'янець-Подільський: Друкарня Свято Троїцького Братства, 1918 р. – 425 с.
- Дуликов, В. З. (2012). Университет имени А.Л. Шанявского как один из зачинателей социокультурного образования в России (на примере курсовой системы подготовки слушателей) [Текст]. *Вестник Московского государственного университета культуры и искусств*, № 5, с. 104-110.
- Казанцев, П. (1902). Роль педагогических собраний в жизни воскресных школ. *Русская школа*, № 2, с. 52–59.
- Киевский педагогический институт (1919). *Киевлянин*, № 55, с. 2.
- Мединский, Е. (1925). *Энциклопедия внешкольного образования. Том I. Общая теория внешкольного образования*. Издание 2-е. Москва-Ленинград: Государственное издательство, 140 с.
- Миропольский, С. (1892). *Школа и общество: Частная харьковская женская воскресная школа*. СПб.: Тип. Скорохода, 106 с.
- Миропольский, С. И. (1877). *Школа и общество. Харьковская частная женская воскресная школа. Семья и школа*, № 11, с.368-401.
- Московский городской народный университет им. А.Л.Шанявского (проспект)* (1918). Москва.
- Мухін, М. І. (1979). *Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д. Алчевської*. К.: Вища школа, 183 с.
- О Фребелевском педагогическом институте*. (1916). Центральный Державний історичний архів України. Ф. 707, оп. 166, сп. 9. - 44 арк..
- Олійник, Н. А. (2008). *Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX - на початку XX століття*. : Дис... канд. наук: 13.00.01, 236 с.
- Отчет Московского городского народного университета имени А.Л.Шанявского за 1915-1916 академический год*. (1916). М., 235 с.
- Педагогические курсы для учителей первой группы уездов Черниговской губернии, состоявшиеся под руководством Д. И. Тихомирова и при*

- участии С. П. Квасницкого в июле 1894 года в Чернигове. (1895). Чернигов: Тип. губ. земства, 89 с.
- Рудинський, М. Я. (1995). *Про заснування в Полтаві педагогічного факультету (1918 р.)*. Полтава, Препринт, вип. 5, 40 с.
- Русова, С. (1917). *Позашкільна освіта. Засоби переведення. Лекції, читанні на позашкільному факультеті Київського Педагогічного Інституті*. К.: Товариство «Дзвін», 88 с.
- Серополко, С. (1916). Общество по подготовке специалистов земской и городской службы [Текст]. *Земское дело, № 5*, с. 245-248.
- Сумцов, Н. Ф. (1888). *Культурный уголок Харьковской губернии*. Х.: Тип. Губерн. правл., 13 с.
- Фридьева, Н. Я. (1963). *Жизнь для просвещения народа*. М.: Всесоюзная книжная палата, 101 с.
- Христина Даниловна Алчевская. *Полувековой юбилей (1862-1912)*. (1912). Москва: тип. Т-ва И. Д. Сытина, 244 с.
- Шульга, Е. (1903). К вопросу о расширении и подъеме народного образования. *Земский сборник Черниговской губернии, № 8*, с. 76-90.
- Щепкина, Е. Н. (2005). *Из истории женской личности в России: лекции и статьи*. Сост. и общ.ред. В.Успенская. Тверь: Фемминист-пресс, 320 с. – С. 269.

References

- Abramov, Ya. (1897). *Chastnaya zhenskaya voskresnaya shkola v Kharkove i voskresnye shkoly voobshhe*. Saint Petersburg: Obshh. pechatnogo dela „Izdatel“, 123 s.
- Alchevskaya, X. D. (1902). *Hronika voskresnykh shkol. Russkaya shkola, # 3*, s. 251-259.
- Bilodida, I. K. (1970-1980). *Slovník ukraínskoi movy: v 11 tt. / AN URSSR. Instytut movoznavstva; za red. I. K. Bilodida*. Kyiv: Naukova dumka, T. 7, s. 277.
- Doklady Podilskoi gubernialnoi narodnoi upravly somomu chergovomu zibranniu gubernialnoi narodnoi rady. Sesiya z 22-27 kvitnya 1918 r.* – Kamianec-Podilskyj: Drukarnia Sviato Troyickogo Bratstva, 1918 r. – 425 s.
- Dulikov, V. Z. (2012). *Universitet imeny A.L. Shaniavskogo kak odin iz zachinatelej sociokulturnogo obrazovania v Rossii (na primere kursovoj sistemy podgotovky slushatelej)* [Tekst]. *Vestnyk Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta kultury i iskusstv, # 5*, s. 104-110.
- Frideva, N. Ya. (1963). *Zhyzn dlia prosveshhenia naroda*. Moscow: Vsesoiuznaia knyzhnaia palata, 101 s.
- Hrystyna Danilovna Alchevskaia. *Poluvekovej iubilej (1862-1912)*. (1912). Moskva: tip. T-va I. D. Sytyna, 244 s.
- Kazancev, P. (1902). *Rol pedagogicheskikh sobranij v zhyzni voskresnih shkol. Russkaia shkola, # 2*, s. 52-59.
- Kievskij pedagogicheskij institut (1919). *Kievlyanin, # 55*, s. 2.
- Medinskij, E. (1925). *Encyklopedia vneshkolnogo obrazovania. Tom I. Obshhaya teoria vneshkolnogo obrazovania*. Izdanie 2-e. Moskva-Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo, 140 s.
- Miropolskij, S. (1892). *Shkola i obshhestvo: Chastnaya harkovskaia zhenskaia voskresnaia shkola*. Saint Petersburg: Tip. Skorohoda, 106 s.
- Miropolskij, S. I. (1877). *Shkola i obshhestvo. Harkovskaia chastnaia zhenskaia voskresnaia shkola. Semia i shkola, # 11*, s. 368-401.

- Moskovskij gorodskoj narodnyj universitet im. A.L. Shaniavskogo (prospekt) (1918). Moskva.
- Muhin, M. I. (1979). *Pedagogichni poglyady i osvitnia diyalnist H.D. Alchevskoi*. Kyiv: Vyshha shkola, 183 s.
- O Frebelevskom pedagogicheskom institute*. (1916). Centralnyj Derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrayiny. F. 707, op. 166, sp. 9. - 44 ark.
- Olijnyk, N. A. (2008). *Osvitnia diyalnist zemstv Chernigivskoi gubernii u drugij polovyni XIX - na pochatku XX stolittia*. : Dys... kand. nauk: 13.00.01, 236 s.
- Otchet Moskovskogo gorodskogo narodnogo universiteta imeni A.L. Shanyavskogo za 1915-1916 akademicheskij god*. (1916). Moscow, 235 s.
- Pedagogicheskie kursy dla uchitelej pervoj grupy uezdov Chernigovskoj gubernii, sostoiavshiesia pod rukovodstvom D. I. Tyhomirova i pry uchasti S.P. Kvasnickogo v ijule 1894 goda v Chernigove. (1895). Chernigov: Tip. gub. zemstva, 89 s.
- Rudinskij, M. Ya. (1995). *Pro zasnovannia v Poltavi pedagogichnogo fakultetu (1918 r.)*. Poltava, Preprint, vyp. 5, 40 s.
- Rusova, S. (1917). *Pozashkilna osvita. Zasoby perevedennia. Lekcij, chytanni na pozashkilnomu fakulteti Kyiivskogo Pedagogichnogo Instytutu*. Kyiv: Tovarystvo «Dzvin», 88 s.
- Seropolko, S. (1916). Obshhestvo po podgotovke specialistov zemskoj i gorodskoj sluzhby [Tekst]. *Zemskoe delo*, # 5, s. 245-248.
- Sumcov, N. F. (1888). *Kulturnyj ugiok Harkovskoj gubernii*. Kharkiv: Tip. Gubern. pravl, 13 s.
- Shulga, E. (1903). K voprosu o rasshyrenii i podieme narodnogo obrazovania. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*, # 8, s. 76-90.
- Shchepkina, E. N. (2005). Iz istorii zhenskoj lichnosti v Rossii: lekci i statii. Sost. i obshh.red. V.Uspenskaya. Tver: Femminist-press, 320 s. – S. 269.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 13.02.2017
Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 16.02.2017